

VÍGH ÉVA

FIZIOGNOMIKUS GONDOLKODÁS AZ ÓKORI GÖRÖG KULTÚRÁBAN

A fiziognómia tudománya – amely a test és a lélek összefüggéseit és értelmezhetőségét kutatja – az ókor óta foglalkoztatta az írókat és művészeket, s különböző mértékben, hangsúllyal és megítéléssel volt jelen az ember jellemének megismerése és ábrázolása kapcsán. A fiziognómia gyökerei igen messze nyúlnak, és még csak nem is a görög kultúrában keresendők az első fennmaradt emlékek. Már az ókori Mezopotámiával kapcsolatban nemcsak egyfajta fiziognomikus látásmódról, hanem a szó szoros értelmében vett fiziognómiai „kézikönyvekről” beszélhetünk, amelyek eredete a Kr.e. XII. századra tehető.¹ Mezopotámiában a fiziognómia jobbra az orákulum része volt, a jósláshoz nyújtott segédkezet. Az assziriológusok *fiziognómiai omeneknek*² hívják azokat a gyűjteményeket, táblákat, amelyek az ember külső jegyei, a haj színe, az orr, a száj alakja, a testrészek formája, a testen elhelyezkedő anyajegyek alapján – ha helyesen értelmezik a jegyeket – az ember sorsára vonatkozó alapvető információk birtokába lehet jutni. Olyan ékírásos táblákról van szó, amelyek szerkezete minden ósbabiloni – jóslással, de orvostudománnyal vagy joggal kapcsolatos – „tudományos” szövegre jellemző: két tagmondatból álló mondatra, egyfajta szillogizmusra épül a gondolat.³

A test részeinek külön-külön történő szemlélése és az arc, illetve a test egyes részeinek szentelt megkülönböztetett figyelem a költői nyelvezetben is dominál: a szem, az orca, a szempillák, az ajkak, stb. mind szinte külön életet élnek, bár – s erre szinte minden fiziognómiai értekezés felhívja a figyelmet – csak együttesen jellemzik a leírt személyt. Mindenképpen olyan gyakorlatot jelentett, amely az ember külső jegyei alapján deduktíve kikövetkezteti a jövőt természetfeletti, avagy isteni beavatkozás nélkül. A görögöknél már Homérosznál is olvashatunk fiziognomikus megfigyeléseket. Az *Íliász*-ban a hitvány és a bátor már külsejéről is felismerhető:

*hisz kitünik könnyen, ki a nyámnyla és ki a bátor:
annak a bőrén egymást kergetik egyre a színek,
lelke se tud rekeszizmában megférti nyugodtan,
változtatja helyét, meggörnyed, váltja a lábát,
és nagyokat dobban kebelében a szíve, halálra
várakozóan, foga is koccan hangos vacogással.*⁴

Az ókori görög kultúrában azonban a Kr.e. V. századtól tesznek említést fiziognómusokról, Platónnál is találunk „fiziognomikus” megjegyzéseket, amelyekkel bizonyos etnográfiai utalásokat tesz, illetve a klíma meghatározó szerepéről szól,⁵ a zoomorf hasonlatok pedig a reinkarnáció kapcsán kerülnek előtérbe.⁶ Mindenesetre e megfigyelések a fiziognomikus látás- és ábrázolásmód elterjedéséről tanúskodnak, bár a szó szoros értelmében vett fiziognómiáról még nem beszélhetünk. Az

¹ Ezzel kapcsolatban meggyőzően érvel *J. Bottéro: Symtômes, signes, écritures dans l'ancienne Mésopotamie*. In: *Divination et rationalité* (szerk. *J. P. Vernant*). Paris 1974. 73–214.

² Vö. *A. L. Oppenheim: Az ókori Mezopotámia*. Budapest 1982. 278 skk.

³ Az ember viselkedéséből, különféle mindennapi – akár intim – megnyilvánulásából kikövetkeztethető osztályozásokról, besorolásokról van szó, egyfajta kazuisztikáról. E megállapítások szerint például: „*ha egy férfinak szőrös a válla, szeretni fogják a nők*”, vagy „*ha egy ember alvás közben mosolyog, súlyosan meg fog betegedni*”, továbbá „*ha egy ember beszéd közben jobb irányba harapdálja az ajkát, cselt szőnek ellene*”, sőt „*ha egy férfi, amikor nővel van dolga, s idejekorán ejakulál, élete teljében fog meghalni*”. Vö. *uo.* 116.

⁴ Homérosz: *Iliász* 13, 277–284 (ford. Devecseri Gábor).

⁵ Vö. Platón: *Állam* 435e–436a; *Timaios* 24c; 44d–45b.

⁶ Vö. Platón: *Phaidón* 81c.

ókori Görögországban a fiziognomikus megfigyelések eleinte a jóslás, majd az orvoslás területéhez kötődtek. E különböző hagyományok – a jóslás és az orvoslás „segédtudománya” közötti szerepekkel – a fiziognómia későbbi felfogását és felhasználását is előrejelezték. Maga az emberi test titokzatos jelek halmaza, amelyek – szimbolikus értékkel felruházva – istenek és emberek közötti kommunikáció lehetőségét kínálták fel, és az általános kozmikus rend magyarázatára is felhasználhatók voltak.

Maga a *physiognomonía* elnevezés a Kr.e. V. század végére datálható *Corpus Hippocraticum*hoz tartozó ötvennégy könyv egyikében, a járványokról szóló könyvben jelenik meg először, s ezzel bizonyítást nyer, hogy a fiziognómia márnem csak benyomások, intuíciók szüleménye, vagy az orákulum része, hanem „tudomány” a maga sajátos módszereivel. A híres orvos, Galénosz is (Kr.u. II. sz.) a fiziognómia feltalálását Hippokratésznak (Kr.e. 460–370) tulajdonítja, mint olyan tudományt, amely az orvostudomány elméleti segédtudománya. A *Corpus* nem egy értekezésében találhatott az utókor is a fiziognómiával kapcsolatba hozható érdekes megfigyeléseket. A járványokról szóló értekezésben például ilyen megfigyelések olvashatók: „A vörös egyedek, hegyes orral, apró szemmel, gonoszak. Azok a vörösek azonban, akiknek lapos az orruk és a nagy a szemük, jók. A barna szemű, vörös hajú, hegyes orrú emberek vízkórosak lesznek, hacsak nem kopaszok.”⁷ A *Corpus* egy másik, a táplálkozásról szóló értekezésének a témája is közkedvelt érvelés lesz a modern korban, amikor a jellem és az ételek minősége és milyensége közötti kapcsolatot is kutatják. Ebben az értekezésben azonban külön figyelmet érdemel a férfi és a nő közötti különbséget is meghatározó tűz és víz elemének és azok arányának a kérdése.

Maga a négy testnedv (nyirok, vér, sárga epe, fekete epe), amely a négy, az egészséget és a jellemet arányaival meghatározó alaptulajdonsággal (meleg, hideg, száraz, nedves) hozható kapcsolatba, szintén hippokratészi eredetű, majd Galénosz fogja az újkorig ható módon rendszerezni. Erre épül majd a középkorban a négy alapteremtamentum elmélete, miszerint az egyik vagy a másik testnedv túlsúlya hozza létre a flegmatikus, a szangvinikus, a kolerikus és a melankolikus egyedeket. E hippokratészi írások között olvasható még egy másik írás is a levegőről, a vizekről, illetve a lakhelyekről, sőt talán ez az az értekezés, amely a leginkább tartozik a fiziognómiához: eszerint a klimatikus környezeti tényezők is nagy mértékben hatnak a külső és a jellembeli tulajdonságokra. A más fajok és más népek etnikai jellemzőinek talán ez az első szisztematikus tárgyalása azzal, hogy a testen látható minden jelet megpróbál megmagyarázni és azokat a környezeti tényezőkkel kapcsolatba hozni. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Ázsia és Európa, az északi és déli területeken lakók közötti szomatikus és jellembeli tulajdonságok felvázolása semmiképpen nem vezetett faji előítéletek kimondásához.

Platón *Az Államban* szól a környezet és a klíma jellemre gyakorolt hatásáról, s ezzel követi a lélek hármasság, érzelmi, érzelmi és értelmi részre való felosztásának tézisért, amelyet a népekkel kapcsolatban is lehetséges alkalmazni: „[...] bennük fészkel az indulat ösoka, például a trákokban, a szítákban és általában Észak lakóiban; vagy például a tudományszeretet, amit főképp honunk lakóiról állítanak, vagy a pénzszeretet, amit nem utolsósorban a föníciaiakra és az egyiptomiakra mondanak”.⁸ A *Timaios*ban pedig azt hangsúlyozza, hogy Attika éghajlatának kiegyensúlyozottsága „bölcsebb emberek” születését teszi lehetővé: „Ezt az egész berendezkedést és szervezetet előbb nálatok honosította meg az istennő, kiválasztva azt a helyet, ahol megszülettek, felismerve az évszakok ottani helyes arányát, hogy majd igen értelmes embereket hozzon létre.”⁹ A görögök állama ugyanis nem véletlenül jött ott létre, mert az ottani évszakok helyes aránya igen értelmes embereket eredményezett. Arisztotelész középelmélete a politikai kormányzásban is helyt kap, hiszen földrajzilag Ázsia és Európa között elhelyezkedő Görögország az, amely mindkét térség jellegéből részesülve a legszerencsésebb:

A hideg éghajlat alatt, főleg az Európában lakó népekben erős az akarat, de kevesebb bennük a tehetség és a mesterségekre való készség, ezért bár igaz, hogy

⁷ Az idézetet l. a járványokról szóló könyvben: *Opere di Ippocrate* (szerk. M. Vegetti). Torino 1976. *Ep.*, 2, 5, 1.

⁸ Platón: *Állam* 435e–436a (ford. Jánosy István).

⁹ Platón: *Timaios* 24c (ford. Kövendi Dénes).

másoknál jobban szeretik a szabadságot, de nem elég polgárisodottak, és a szomszédaikon való uralomra képtelenek. Az ázsiaiak viszont tehetségesek, a mesterségeket kedvelik, de gyávák, és ezért folytonos alárendeltségben és szolgaságban élnek. A hellén nép, miként lakóhelye is a kettő között fekszik, mindkét tulajdonságban részesül, bátor és tehetséges; ezért ezután szabadságban és a legtökéletesebb politikai szervezetben él, akár mindenki fölött is tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne. De ugyanilyen különbségeket mutatnak a hellén törzsek is egymás közt: egyik részük természet szerint csak egyoldalú, a másik részükben viszont szerencsésen vegyül mind a két képesség.¹⁰

Ezek az idézetek nem annak a bizonyítására szolgálnak, hogy a Platón fiziognómus lett volna, csupán arra kívánnak rámutatni, hogy a fiziognomikus meglátások mindig is többé-kevésbé rendszeres és tudatos részét képezték az emberi megfigyelésnek és ítéletalkotásnak. Ennek bizonyítékát számos frott forrásban is megtalálhatjuk. Diogenész Laertiosztól tudjuk, hogy Antiszthenész (Kr.e. V–IV. sz.) állítólag írt a szofistákról egy művet, amelyben fiziognómiával is foglalkozott.¹¹ Arisztotelész pedig azt állítja a *De generatione animalium*ban, hogy „egy fiziognómus minden kifejezését kettő vagy három állatra vezette vissza, s így is gyakran sikerült meggyőznie a hallgatóságot”¹²; ez mindenestre azt jelzi, hogy létezhetett a fiziognómus mesterségét, művészetét gyakorló személy, aki az ember és az állat közötti analógiás módszert (is) alkalmazta. Egy IV. századi epigramma, amely valószínűleg egy bizonyos Euszthenész sírfelirata volt, arról tanúskodik, hogy ő mint „fiziognómus egy tekintetből képes volt megérteni a gondolatot.”¹³ Különböző forrásokból van információnk arról, hogy Szókratész (Kr.e. 470–399) idejében élt Athénban egy fiziognómus, egy Zopyrus nevű eredendően trák rabszolga, aki Alkibiádész nevelője lett. Ő azt állította, hogy meg tudja mondani az emberek erkölcsi, jellembeli tulajdonságait külsejük, a szem, a homlok, az arc és a testforma alapján. Több ókori mű hagyományozta ránk azt az anekdotát, miszerint a fiziognómiában jártas pedagógus Szókratészt – külseje alapján – ostobának, kéjenc nőfalónak bélyegezte meg, ám tanítványai megvédték a filozófust, aki azonban elismerte, hogy természettől fogva valóban rendelkezett a fiziognómus által neki tulajdonított vétekekkel, de az értelem, a filozófia révén sikerült megszabadulnia tőlük (l. 34. ábra: Lüszipposz: *Szókratész mellszobra*).¹⁴

Szókratész csúnyasága is közmondásos volt. Külsejét általában így írták le: széles, vaskos, pisze orr, kidülledt szemek, vastag, húsos ajkak, hatalmas pocak. Ráadásul közismerten elhanyagolt volt, állandóan koszos, büzlő rongyokban járt. Tehát a fiziognomikus megfigyelések egész tárházát nyújtotta. Xenophón (Kr.e. 430–355) *Memorabiliájában*¹⁵ Szókratész, amikor a neves görög festővel Parrhasiosszal (Kr.e. 460 k.–380 k.) beszélget, rávezeti a művészt annak megállapítására, hogy az arckifejezés a lelkiállapot függvényében változik, és az olyan erkölcsi tulajdonságok is, mint a nagylelkűség, a bőkezűség, a hitványság, a mértékletesség, a kicsinyesség, a bölcsesség, a felfuvalkodottság vagy a faragatlanság kiülnek az arcra, legyen az ember akár mozdulatlan, akár mozgás közben. A festő képes, sőt köteles is ezeket a tulajdonságokat a lehetőség szerint leghűebben ábrázolni. Kr.e. IV. században az arcképfestésnek e módja sajátosan van jelen a görög művészetben,

¹⁰ *Arisztotelész*: Politika 1327b (ford. Szabó Miklós).

¹¹ *Diogenész Laertios*: Lives of eminent philosophers. London–Cambridge 1991. VI, 16.

¹² Vö. *Arisztotelész*: De generatione animalium 769b 18 skk.

¹³ Vö. *Anthologia Graeca*: Epigrammatum Palatina cum Planudea. Lipsiae 1894-, 7, 661. Az epigrammát Theokritosznak tulajdonítják.

¹⁴ Cicero e történethez, amelyről a *De fató*ban is olvashatunk, még hozzátesszi, hogy a természet adta tulajdonságokat akaraterővel módszeresen át lehet alakítani. (Vö. *Cicero*: De fato 5, 10–11.) Az anekdota visszatér a *Tusculanae disputationes*ben is [5, 37, 80] további kiegészítésekkel. Ez a regényes epizód számos közép- és újkori fiziognómiái értekezésben apróbb módosításokkal [olykor más nevekekkel] visszatér azzal a erkölcsi-pedagógiai céllal, hogy bizonyítsa: a fiziognómia azért is hasznos, mert nemcsak mások erkölcsét tudjuk kikövetkeztetni, de abban is segít, hogy akarattal, értelemmel felszerelve jobbá váljunk. A magyar kultúrtörténeti hagyományban is megvan e fiziognomikus történet: vö. A keresztény olvasónak. – XXVIII. Physiognomia. A tagoknak állásáról való ítélet, melyből az emberek természete megismertetik, Kolozsvár, 1592, in Csízio, vagyis a csillagászati tudományok rövid és értelmes leírása. Budapest 1986. 108–113.

¹⁵ Xenophón: *Memorabilia*. Boston 1903. III, 10, 4 skk.

hiszen a realiztikus ábrázolás megkövetelte, hogy az ábrázolt személy szomatikus jegyei a pszichológiai kifejezéssel egészüljenek ki. S míg korábban csak típusok – öregek, fiatalok, urak és rabszolgák stb. – ábrázolása volt a jellemző, igazi arcképek akkor születtek, amikor a festők felismerték, hogy a külső jegyek és a jellembeli tulajdonságok együttesen vezetnek erkölcsi ítélethez a művészetekben. Erre jellemző példa Szilanión Kr.e. 370 körül Platónról készített portréja, amelyet nem sokkal a filozófus halála után az athéni akadémián állítottak ki (l. 35. ábra). E szobor igen híres az ókori képmások között is, mivel a szobrász a külső, fiziognomikus vonásokat a filozófus belső szellemi kisugárzásával igyekezett visszaadni.

A természethű ábrázolás fontosságáról Plutarkhosz is megemlékezik Nagy Sándor kapcsán (l. 36. ábra; Lüszipposz: *Nagy Sándor mellszobra*). Érdekes e passzust hosszasan idézni, mert a jellem és az ábrázolás fiziognomikus kapcsolata is kiolvasható ebből:

Alexandrosz külső megjelenését leginkább Lüszipposz szobrairól ismerhetjük meg; ő volt az egyetlen művész, akit Alexandrosz méltónak tartott rá, hogy megmintázza, mert Lüszipposz fejezte ki legtalálébban az utódaitól és barátaitól később annyit utánzott sajátosságait: nyakának tartását, ahogy kissé balra tartotta, és szemének olvatag tekintetét. Apellész, aki később villámmal a kezében festette meg, nem találta el arcszínét, mert a valóságnál sötétebbre és barnábbra festette. Mint mondják, Alexandrosz bőre világos színű volt, s ez a világos szín a mellén és az arcán vörösesebe ment át. Arisztokseniosz emlékirataiban azt olvassuk, hogy bőre kellemes illatot árasztott, s szájának és egész testének jó illata volt, amely ruháit is átjárta. Ennek okát valószínűleg meleg és tüzes teste magas hőfokában találhatjuk meg. [...] Alexandroszt valószínűleg testének forrósága tette hajlamossá az ivásra, és ez okozta indulatosságát is.¹⁶

A fenti idézeteken kívül is természetesen számos fiziognómiával kapcsolatos utalást találhatunk az ókori szerzőknél, ami e tudomány, avagy művészet szerepét és jelentőségét támasztja alá az ember megismerhetőségével kapcsolatban. Maguk az ókori szerzők, mint például Diogenész Laertius is,¹⁷ Arisztotelésznek tulajdonítottak egy kis értekezést, amely az utókorra Pszeudo-Arisztotelész néven hagyományozódott: a *Physiognomonika* címet viselő mű, nemcsak hogy nem Arisztotelész írása, de a legutóbbi kutatások szerint¹⁸ – nyelvi és tartalmi eltérések miatt – valószínűleg nem is egy szerző műve. Nagyon valószínű, hogy az ókorban Arisztotelész neve alatt több hasonló témájú írást gyűjtöttek egybe, így pontosággal megállapítani teljesen lehetetlen, hogy a pszeudo-arisztotelészi értekezés egészében vagy részben (és mely részben) Arisztotelésznek köszönhető. Ugyanakkor mindenképpen arisztotelészi ihletettségu művel állunk szemben a feldolgozás valóban arisztotelészi módját és a tárgyalt kérdések megközelítését illetően.

Hogy mennyire arisztotelészi jellegű és hatása e mű, érdemes néhány arisztotelészi művet fellapozni, hiszen ezekben – mint már utaltunk erre – nem egy fiziognómiai megfigyelést találhatunk. Az *Analytica prior*ában például olyan fiziognómiai következtetésről szól, amely három altételen alapul. Eszerint minden természetes affektus egyszerre alakítja át a testet és a lelket, minden sajátos affektusnak megvan a maga sajátos jegye, valamint minden fajnak van egy sajátos, azt legjobban jellemző affektusa: ez a fiziognómia elméleti igazolását jelenti.¹⁹ Arisztotelész azt is állítja, hogy ha egy teremtmény szomatikus jegyei alapján egyfajta állathoz hasonlatos, lehetetlen, hogy egy másik állat természetes hajlamaival rendelkezzen. Az egyén teste és lelke tehát olyannak mutatkozik, hogy a lélek partikuláris hajlama mindig a test bizonyos formáját követi.²⁰ A test és a lélek összetartozásának

¹⁶ Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok* (ford. Máthé Elek). Budapest 1978. 583–584.

¹⁷ Vö. *Diogenész Laertios*: A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben. Arisztotelész élete (V. 12). Budapest 2005.

¹⁸ Már a XVII. század szerzők egy része is kételynek adott hangot a mű arisztotelészi eredetét illetően. E vitákról részletesen tájékoztat Richard Foerster is a görög és latin fiziognómiai értekezéseket egybegyűjtő műve bevezetőjében: *Scriptores physiognomonici graeci et latini*. R. Foerster (ed). Lipsiae 1893.

¹⁹ Vö. *Arisztotelész*: *Analyt. Prior.* 2, 70b skk.

²⁰ *Uo.* 805b.

elvével Arisztotelész a szenvedélyek fontosságát is hangsúlyozza, amiről a *De animában* a következőképpen szól: „Úgy látszik, hogy most a lélek szenvedélyei is kapcsolatban állnak a testtel: a bátorság, a kedvesség, a félelem, a könnyörületesség, a merészség és tovább az öröm, a szeretet, a gyűlölet, mert amikor ezek a szenvedélyek létrejönnek, a test módosuláson megy keresztül.”²¹

Ha tehát az érzelmek hatására a test módosulásokon megy keresztül, a láthatatlan érzelmek látható formát öltenek a test közvetítésével. Sőt „nyilvánvaló, hogy minden testnek megvan a maga formája és alakja”, azaz akármilyen léleknek nem felel meg akármilyen test: a közöttük lévő, mondhatnánk izomorf kapcsolat alapján a lélek „formája” a test formájával értelmezhető. A lélek az a forma, amely meghatározza az anyagot,²² ennek megfelelően tehát a lélek, amely az ok, a *principium*, meghatározza a testet. A test pedig a lélekre enged következtetni. Az V. századi fiziológiai ismeretekre alapozva állítja, hogy „mivel a test eszköz, amelynek minden egyes része, s ehhez hasonlóan maga az egész is valami cél érdekében jött létre, szükségszerű, hogy olyan legyen, amilyen és olyan alkotórészekkel, amilyenekkel létrejött”.²³ Eszerint tehát a test a lélek eszköze, külső, látható formája: „a test valamiképpen a lélek céljainak van alárendelve...”²⁴

Az állatok szerepe a fiziognómiai tételek, hasonlatok esetében igen meghatározó: a jórészt szintén Arisztotelésznek tulajdonított *Historia animaliumban* ez különös jelentőségre tesz szert, ahol a szerző a kellő részletességgel, gyakran anekdotikus befűzésekkel szól az állatok jó és rossz cselekedeteiről. Az egyes állatfajok állandó jellemzőkkel, konstans „jellembeli” sajátosságokkal rendelkeznek,²⁵ amelyek tekintélyes része, a középkori *bestiariumok* közvetítő szerepe és hatása miatt is mindmáig kíséri az egyes állatokról kialakított képet. A *Historia animalium* az állatok fiziognómiai jegyeinek tárgyalásából indul ki, s ez az elméleti alap vezet az emberek külsejével és viselkedésével való összevetéshez. Olyan visszafogott és homályosan körülírt szimbolikus analógiákkal találkozunk mindazonáltal, ami miatt e mű még nem nevezhető fiziognómiai értekezésnek. Arisztotelész biológiai-fiziológiai művei mindenestre hol kifejtve, hol látenssen magukban foglalták azt a szillogizmuson és analógián alapuló fiziognomikus világképet, amelyre a Kr.e. IV. századra datálható, a *Corpus Aristotelicumhoz* tartozó pszeudo-arisztotelészi *Physiognomonika* is épül.²⁶ Ez a mű teljes meggyőződéssel vallja már a test és a lélek közötti kapcsolat elvét.

A *Physiognomonika* kezdő mondata tulajdonképpen a fiziognómia lényegét hangsúlyozza, amikor kijelenti, hogy „a jellem összhangban áll a testtel és nem önmagában, a test elváltozásaitól függetlenül létezik.” Ez a lélek-test interakcióján alapuló tudomány tehát kölcsönösség, amely megfigyeléseken, szillogizmusokon, analógiákon alapul: „Hiszen soha nem született olyan élőlény, amely egy másik élőlény külsejét birtokolta volna, mint amelyiknek a lelkületét, hanem ellenkezőleg: mindig ugyanazon élőlénynek a testét és a lelkét, ezért szükségszerűen egy bizonyos testhez egy bizonyos jellem kapcsolódik.”²⁷ Az értekezés szerzője mindenestre módszertani meghatározás igényével lép fel, amikor három módszer, ha úgy tetszik fiziognómiai vizsgálat létjogosultságát hangsúlyozza. Az egyik az ember és egy állat külsejének összehasonlítása és az ebből kikövetkeztethető jellem olvasatának a módszere, a másik az emberek fajtái közötti különbségekre alapoz, a harmadik pedig a külső jellegzetességekből indul ki, illetve abból, hogy mely lelki hajlam és érzelem milyen külsővel jár. E három módszerre való utalás mindenestre azt feltételezi, hogy az értekezés megírásakor (tehát Kr.e. IV. században) a fiziognómia már meglehetősen magas szintű kidolgozottsági fokot ért el, amikor már több bevett módszerrel is lehetséges volt fiziognómiai vizsgálódást végezni.

²¹ Arisztotelész: *De anima* 2, 1, 403a 15.

²² I. m. II, 1, 412b 10.

²³ Arisztotelész: *De partibus animalium* 642a 10.

²⁴ *Uo.* 645b 15–20

²⁵ Vö. Arisztotelész: *Historia animalium* 488b 12.

²⁶ Az értekezés magyar fordítását *Fiziognómia* címmel (ford. Békés Enikő) I. Vígh Éva (szerk): „Természeted az arcodon”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény. Ikonológia és műértelmezés 11/2. Szeged 2006. 11–26.

²⁷ *Pszeudo-Arisztotelész: Physiognomonika* 805a (ford. Békés Enikő).

E háromnak, azaz a zoológiai, etnológiai, illetve etológiai módszer mindegyikének a gyenge pontjaira is rámutat a szerző. Így az értekezés a három addig bevett módszer mellett nem zár ki egyéb vizsgálódási lehetőségeket sem, lévén mindegyik jegyek, ismertetőjelek azonosításán alapul. Ráadásul a különböző módszerek kombinálását is fontosnak tartja, mert pusztán az arckifejezés vizsgálata nem feltétlenül vezet megbízható eredményhez, „hiszen a mogorvával is megtörténik néha, hogy eltöltenek egy kellemes napot és a vidám ember külsejét veszik fel, és fordítva, a vidám is elszomorodhat, ezért megváltozik az arckifejezése”.²⁸ Ugyanez a probléma azzal a vizsgálódási módszerrel is, amely kizárólag zoomorf analógiákon alapul: „Ezért a lehető legtöbb állat közül kell választani, és olyanok közül, akiknek nincs a lelkében más közös tulajdonság, csak az, aminek a jelét vizsgáljuk.”²⁹ Az érzelmek és a körülmények kiváltotta jelekkel is csínján kell bánni, s ez a megfigyelés vezette a pszeudo-arisztotelészi szerzőt a fiziognómia episztemológiai alapjainak meghatározásához. Nagyon fontos annak a megállapítása, hogy „a fiziognómia tehát, miként azt maga a neve is mutatja, a lélek veleszületett tulajdonságaival foglalkozik, illetve a járulékosak közül azokkal, amelyek előfordulásukkal megváltoztatják a vizsgált jegyeket.”³⁰

A pszeudo-arisztotelészi fiziognómia tehát elméleti alapokon indokolja, mikor lehet/kell vizsgálat tárgyává tenni az akcidentális jegyeket, s ezzel valójában a fiziognómia körébe sorolja a test állandó (s ezért jórészt kontrollálhatatlan) ismertetőjegyeit, valamint járulékos (s ezért jórészt kontrollálható) jegyeinek többségét is. Nézzük tehát, milyen jegyek figyelembevétele fontos a fiziognómusok számára: „Fiziognómiai vizsgálatot [...] a mozgásból, a testtartásból, a színekből, az arcvonásokból, a hajból, a bőr simaságából, valamint a hangból és a húsból, továbbá a testrészekből, és az egész testalkatból lehet végezni.”³¹ Nyilvánvaló, s erre a szerző is utal, hogy a testtartás és az arcvonások ugyan állandó jellegzetességeket mutatnak, a lelkiállapot és az érzelmek azonban ezeken módosíthatnak, s a jó fiziognómus az állandó és a járulékos jelek összességét veszi figyelembe ítélete megalkotásakor. A *Physiognomonika* ezen a ponton nagyon fontos megjegyzést tesz, s ezzel a fiziognómiát a erkölcsfilozófia társtudományává teszi:

*A testrészekben található ismertetőjegyeknél azonban árulkodóbbak azok, amelyek az arcvonásokban, illetve a mozdulatokban és a testtartásban nyilvánulnak meg. Ostobaság teljesen megbíznai az ismertetőjegyek közül csak egyben, de hogyha több, egy bizonyos tekintetben egymással összhangban levő jegyet veszünk figyelembe, akkor nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az ismertetőjegyek igaznak bizonyulnak.*³²

Az elméleti bevezetés után a *Physiognomonika* első traktátusa néhány gyakori erkölcsi erény és vétek fiziognómiai jellemzőit írja le röviden és pontosan. A felsorolás azonban egy ponton megszakad, nyilvánvalóan folytatódhatott, hiszen távolról sem teljes vagy teljességre törekvő a lista. Az egyes modern kiadások által második résznek vagy „B” traktátusnak nevezett folytatás viszont – szintén rövid elméleti és módszertani bevezetés után – éppen e felsorolást látszik folytatni, ugyan fordított kiindulási pontból: míg az első rész az egyes erkölcsi tulajdonságokra, lelki habitusokra vonatkoztatva állapít meg külső jegyeket, a második részben a testrészekre lebontott külső jegyek formája és minősége alapján tesz a szerző bizonyos erkölcsiségre valló megállapításokat. Eszerint „akiknek a lábszára tagolt, izmos és erős, lelkükben is erősek és a férfiak neméhez tartoznak. Akiknek vékony és izmos a lábszára, azok buják, és a madarakra hasonlítanak. Akiknek túlságosan telt a lábszáruk, mely szinte már szétreped, azok arcátlanok és szemérmetlenek, itt az összbenyomást kell figyelembe venni.”³³

Ez utóbbi megállapítás az egész fiziognómia egyik alaptétele, és az értekezésekben rendre visszatér, ugyanis az összbenyomás, a jegyek együttes vizsgálata, az *epiprepeia* (ἐπιπρέπεια), valamint a legnyilvánvalóbb jegy domináns hatása alapján lehet csak érvényes ítéletalkotásra

²⁸ I. m. 805b.

²⁹ I. m. 806a.

³⁰ I. m. 806a. 22.

³¹ I. m. 806a 28.

³² I. m. 806b 31.

³³ I. m. 809a 30.

vállalkozni. Arisztotelészi ihletettségu az arány, a közép etikai értékének feltétlen tisztelete is. Ha ugyanis az erény középen áll a két szélsőség, tehát a vétkek között, ennek megfelelően az arányos, a közepestől semmilyen irányban el nem térő testalkat és formák a jók. Ezek azok, amelyek arányos formáikat tekintve az erényes és tisztességes emberre utalnak. Ez a nézet szintén hosszú utóélettel rendelkezik majd a XVI–XVII. század etikai irodalmában is. A *Physiognomonika* szerzője summásan ugyan, de évezredekre meghatározta fiziognómia és etika kapcsolatának alapját: „Az aránytalan testalkatúak tisztességtelenek, ez a lelki beállítódásukra és a női típusra utal. Amennyiben az aránytalanok tisztességtelenek, akkor az arányosak feltehetően becsületesek és bátrak.”³⁴ Bármely részét is vesszük figyelembe a pszeudo-arisztotelészi műnek, nyilvánvaló, hogy a későbbi, különösen az ókori és középkori írásokon alapuló klasszicista értekezések ezeket az olykor velős megállapításokat bővítik, elemzik, magyarázzák a *Physiognomonika* által felvázolt nyomvonalon, olykor kiegészítve más (pszeudo) arisztotelészi műből vett állásponttal.

A pszeudo-arisztotelészi *Physiognomonikán* kívül a görögök a későbbi századokban is jelentős művekkel járultak hozzá a fiziognómia elméleti kidolgozásához: a laodikeai (Kis-Ázsia) születésű rétor, Marcus Antonius Polemón (Kr.u. 88–144) *De physiognomoniája* (Kr.u. II. sz), az egyik legjelentősebb ezek közül. A 133–136 között görög nyelven írt értekezés elveszett, és arab közvetítéssel csak töredékes formában jutott el hozzánk. Bár időben igen távol esik a pszeudo-arisztotelészi műtől, tartalmát tekintve nagyon sok közös vonás figyelhető meg a két írásban. Polemón is nagy jelentőséget tulajdonít az ember-állat hasonlatnak, sőt igen részletes és pontos leírását adja az e szempontból legfontosabb állatoknak.³⁵ Polemón korában már nem volt szükség a fiziognómia elméleti pontosítására, a tudomány definiálására vagy igazolására. Léteztek már fiziognómusok, akik – e tudomány alapjainak megfelelően – hol az orvosláshoz, hol a jósláshoz, hol a jellem megfejtéséhez nyújtottak segédkezet. Műve könnyen kezelhető és hasznosítható kézikönyv, s ebből a szándékból is születhetett: szerkezete, a témák könnyen áttekinthető felosztása is erre utal.

Az antik medicina csúcspontját jelentő görög származású itáliai orvos Galénosz (Kr.u. 129–210) fiziognómiával kapcsolatos megfigyelései – különösen a reneszánsz korban alapvető *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur* – örökítették tovább a középkori arab, majd európai kultúra számára a test és a lélek összefüggő vizsgálatának kérdését. Galénosz szisztematikusan egyesítette a négy elem hagyományos, empedoklészi elméletét a négy testnedv szintén hagyományos, hippokratészi elméletével: az ember külső, testi tulajdonságait és lelki alkatát ugyanis ezeknek a nedveknek a megfelelő aránya határozta meg. Rendszerezése és elmélete a későbbi korok fiziognómiai értekezéseinek orvosi-fiziológiai alapját képezte.

Az alexandriai születésű orvos és szofista Adamantius *Physiognomica* (Kr.u. IV. sz) című műve tulajdonképpen Polemón parafrázálása, népszerűsítő változata, s hírneve is ennek köszönhető: *Az Adamantii physiognomonicon libri duo* a hang, a bőr, az arckifejezés, a lélegzés és különösképpen a szem formájában és színében, s számos más jel kombinációjában, a legrejtettebb részeket megfigyelésében véli felfedezni a jellem kiismerésének lehetőségét. A XVI–XVII. század folyamán jut majd Adamantius modernkori népszerűsége tetőfokára, ugyanis minden szerző kötelezően idézte, forrásként kezelte Polemónnal együtt.

A fiziognómiáról szóló elmélkedés, e görög források alapján a további századokban latin és arab szerzők műveiben élt tovább, míg jórészt az arab közvetítésnek köszönhetően a XIII. században kerültek vissza az európai köztudatba a fiziognómia középkori újjászületésének idején.

VÍGH ÉVA
Szegedi Tudományegyetem
Olasz Tanszék
E-mail: eva.vigh@libero.it

³⁴ *Pszeudo-Arisztotelész: Physiognomonika*: i. m. 814b 3.

³⁵ Polemón művének e fejezetét Máté Ágnes fordításában l. *Vígh Éva* (szerk): „Természeted az arcodon”. A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény: i. m. 35–43.